

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Krigets och fredens relativa tillstånd

Ålänningarna och krigets och fredens villkor 1808–1856

Av Martin Hårdstedt

När börjar och slutar ett krig? Det är inte säkert att hemmansägare Mats Mattsson i Daglösa, tillhörande Saltviks socken på Åland, funderade över den frågan på just det sättet. Däremot var övergången från krigsåren 1808–1809 till fred troligtvis en relativ företeelse för honom och hans fru Stina. Mats och Stina tillhörde ändå dem som inte hade behövt se sina liv slås fullständigt i spillror. Många andra hade tvingats lämna sina hem till följd av de evakueringar som beordrades av den svenska armén för att försvåra för ryssarna att inta Åland vårvintern 1809. Allmogen på de östra skärgårdsöarna i Föglö, Enklinge, Brandö, Kumlinge och Sottunga fick samla ihop sina ägodelar i ljuset från de lågor som förtärde deras hem. Sedan inleddes vandringen över isarna med de små barnen i famnen. De husdjur som inte orkade hänga med högs ned av de svenska soldaterna och lämnades på isen. Mats och Stina hade åtminstone fått behålla sina hus.¹

De ryska soldater som ockuperade Åland i mars 1809 hade kommit för att stanna länge. Efter den formella freden den 17 september 1809 blev Åland det ryska kejsardömetts yttersta utpost i väster. Om detta fick allmogen kännedom genom kungörelser i kyrkorna, men redan innan detta skedde hade ålänningarna mer eller mindre tvingats att avlägga tro- och huldhetssed till den ryske kejsaren. På detta följde militär närvaro på de åländska öarna. Mats och Stina skulle de kommande vinterhalvåren inhysa ett varierande antal ryska soldater.² Vissa år, som till exempel 1818, 1821 och 1822, handlade det om

1. Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, Stockholm 2006, s. 264–271; Pertti Hakala, "Det ödesdigra kriget 1808–1809: banden till Sverige bryts" i Pertti Hakala, Martin Hårdstedt & Christer Kuvaja, *Åländska folkets historia*, 4, utkommer våren 2008.

2. Hemmanet Daglösa hade följande ägare: Mats Mattson 1818–1822, Tomas Tomasson 1823–1833 (gift med Stina efter Mats död), Karl Erik Mattsson 1833.

Fil. dr Martin Hårdstedt, f. 1968, är universitetslektor i historia vid Umeå universitet. Han har tidigare publicerat *Om krigets förutsättningar* (2002) och den Clio-prisbelönade boken *Finska kriget 1808–1809* (2006). Hårdstedt är även en av författarna till *Svenska slagfält* (2003). Han utkommer under 2008 med en bok om Ålands historia under 1800-talet tillsammans med Christer Kuvaja och Pertti Hakala.

Adress: Umeå universitet, institutionen för idé- och samhällsstudier, historia, 901 87 Umeå

E-post: martin.hardstedt@historia.umu.se

tio månader per år.³ Hur Mats och Stina såg på den ryska militära närvaron är mycket svårt att uttala sig om. Frågan är när känslan av ockupation övergick i vardaglig norm och acceptans.

Med utgångspunkt från Mats och Stinas konkreta krig till fred-upplevelse går det att fundera kring frågan när ett krig börjar och slutar i mer allmänna termer. Svaren kan bli mycket olika beroende på vilket perspektiv som betraktaren väljer. I militär mening börjar ett krig genom stridshandlingar, oavsett om krigsförklaring givits eller ej. Kriget är slut när det sista skottet har avfyrats och vapenstillestånd har inträtt. Fred konstitueras genom ett fredsavtal. Enligt ett annat synsätt kan krig sägas börja när de första besluten om att inleda krigsförberedelser fattas. Ur den enskilde soldatens perspektiv inleds kriget när han får mobiliseringsorder. Civilbefolkningen dras in i krig på många olika sätt. Om vi håller oss till den förindustriella perioden började kanske kriget när de första kraven på krigsskatt, leveranser av förnödenheter, inkvarteringar eller skjutsningar kom från militärer eller lokala ämbetsmän. En bonde och hans familj hade nog svårt att se att kriget slutat så länge de ockupationsliknande inkvarteringarna av de soldater som tidigare uppfattats som fienden fortsatte – trots kungörelser om fred.

Ett krigs början och slut kan således uppfattas som relativt. I centrum för denna artikel står den allmänna frågan om krigets och fredens relativa tillstånd, applicerad på den åländska erfarenheten 1808–1856. Hur tog sig övergångarna mellan krig och fred uttryck i det åländska lokalsamhället? Hur såg freden mellan två krig ut för ålänningarna? Vilken var egentligen skillnaden mellan kriget och freden? I detta sammanhang lyfts de militärcivila relationerna fram (samexistensens problematik), med fokus på de ryska truppers underhållsbehov. Dessutom diskuteras den svåra frågan om den statsrättsliga tillhörigheten och ålänningarnas relation till den nya överheten (de kluvna lojaliteternas problematik).

Blodiga parenteser eller upphov till långsiktiga förändringar?

Historisk forskning är utsatt för förändringar. Vad historikern intresserar sig för och vilka tolkningar som väljs kan många gånger vara en produkt av samtida strömningar. Under de senaste årtiondena har "händelsehistoria" fått stå tillbaka för de långa perspektiven. Under 1980-talet och 1990-talet har

3. Inkvarteringslistor 1809–1836, Eg: 1 och Räkenskaper ang. skjutsningar, avlöningar och inkvarteringar 1818–1837, Gf: 3–7, Kronofogdens arkiv, Ålands landskapsarkiv (ÅILA).

Annales-skolan haft ett stort inflytande över svensk historieforskning.⁴ Annales-skolan fokuserar på de långa förändringsprocesserna. Krig, katastrofer och politiskt maktspel är exempel på företeelser som uppfattats som blodiga parenteser utan egentlig betydelse för de historiska skeendena i det långa loppet. Krig är i denna tradition att betrakta som krusningar på historiens vattenspegel.⁵

Uppfattningen om krigen som parenteser utan inverkan på historisk förändring i det längre perspektivet är inte självklar. På samma sätt som naturkatastrofer eller andra plötsliga händelser kan uppfattas som vändpunkter finns det historiker som ser krigen som förändrande händelser. Statsvetaren Thomas Birkland lyfter fram katastrofer och politiska händelser och kallar dem *focusing events*. Plötsliga skeenden kan ge möjlighet till förändringar av uppfattningar och samhällsförhållanden. Till och med Annales-historikern Emmanuel Le Roy Ladurie pekar på enskilda händelsers betydelse för de långa perspektiven.⁶ I den historiska forskning som intresserat sig för katastrofer av olika slag är detta synsätt tydligt. Olika katastrofer kan modifiera historiens förlopp. Vulkanutbrott, digerdöd, översvämningar och kanske även mindre katastrofer går att se som förändrande händelser.⁷

I detta teoretiska sammanhang finns det med andra ord stöd för tanken att se krig som omvälvande mänskliga katastrofer som producerar förändringar. Det är samtidigt inte självklart att krig bara är tillfälliga händelser. Krig är en mänsklig företeelse som följt människan genom århundraden. Under de sekler som närmast föregick den nu nästan 200-åriga svenska fredspanen fanns ingen generation som inte hade upplevt krig. Krig var mer ett normaltillstånd än ett undantag.⁸ Förberedelser för krig och konsekvenser av krig har starkt genomsyrat samhällsutvecklingen i mänsklighetens historia. Företrädare för den nya militärhistorien – *war and society*-forskarna – kom från 1970-talet och framåt att lyfta fram krigets växelverkan med det civila samhällets ut-

4. Peter Burke, *Annales-skolan: en introduktion*, Göteborg 1992.

5. Fernand Braudel, "History and the social science: the *longue durée*" i dens. (red.) *On History*, Chicago 1980, s. 25–54. Jfr Erland Mårald, "Katastrofer i historiskt ljus: historiska parenteser eller kulturella seismografer?" i Ann-Katrin Hatje (red.), *Historiens mångfald*, Umeå 2004, s. 47.

6. Emmanuel Le Roy Ladurie, "The 'event' and the 'long term' in social history: the case of the Chouan uprising", i dens., *The territory of the historian*, Hassocks 1973, s. 111–131.

7. Mårald 2004, s. 49–52.

8. Perry Andersson, *Den absoluta statens utveckling*, Lund 1987, s. 33f.; Berndt Fredriksson, "Hur har man haft råd att föra krig?", *Krig och fred i källorna*, Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1998, Stockholm 1998, s. 101.

veckling.⁹ I forskningen kring nationalstatens tillkomst i det tidigmoderna Europa har kriget setts som en pådrivande faktor – *prime mover*. Den ”militära revolutionen”, det vill säga den kraftiga ökningen av krigföringens intensitet och omfattning, är numera ett vedertaget begrepp.¹⁰ Mobiliseringen av resurser och dess konsekvenser för samhället och de människor som levde i det, både under krigs- och fredsperioder, har klarlagts i en rad studier. Detta gäller inte minst forskning kring den svenska militärstaten.¹¹ Även de senare årens logistikforskning har fokuserat på det civila samhällets avgörande betydelse för krigföringen.¹² Forskare har också allt mer börjat intressera sig för övergången från krig till fred, en övergång som kan ta lång tid. Fredskriser – samhällets förmåga att hantera krigets efterdyningar – är ett studieområde som ägnas uppmärksamhet inom den finländska historieforskningen.¹³

Det förefaller alltså som att gränsen mellan krig och fred skulle behöva problematiseras. Fokus på de rent militära handlingarna bör tonas ned till förmån för ett mer dynamiskt krigsbegrepp. Krig kan lämpligen ses som en mänsklig företeelse som innefattar tre stadier: förberedelser, krigshandlingar och konsekvenser. Ett fred-krig-fred-begrepp som ser övergångarna mellan de båda tillstånden fred och krig mer som en process kan vara fruktbart. Fred borde i linje med detta i betydligt större utsträckning uppfattas som icke-krig.

Att byta överhöghet – pacifiering och nya livsvillkor

Den successiva övergången från krig till fred är tydlig i fallet Åland. Den ryska ockupationen av hela Åland var ett faktum den 17 mars 1809 då de

9. Se Klaus-Rickard Böhme, Gunnar Artéus, Carl-Axel Gemzell, Kerstin Strömberg-Back & Ulf Olsson, ”Militärhistoria – Vad är det?”, *Aktuellt och historiskt* 1975, Stockholm 1975, s. 5f.; Stephen Morillo & Michael F. Pavkovic, *What is military history?*, Cambridge 2006. För den aktuella tidsperioden, se bland annat Geoffrey Best, *War and society in revolutionary Europe 1770–1870*, Stroud 1998, s. 5f.; William H. McNeill, *The pursuit of power*, Chicago 1982.

10. Se Clifford J. Rogers (red.), *The military revolution debate*, Oxford 1995.

11. Se Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992; Jan Lindegren, *Utskrivning och utsgugning: produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.

12. Se Martin van Creveld, *Supplying war: logisticians from Wallenstein to Patton*, New York 1977; Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: den militära underhållsproblematiseringen och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09*, Umeå 2002; Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé: den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*, Åbo 1999; Jan Lindegren, ”Bröd som vapen. Karl XII och succariebrödet”, *Saga och Sed*, Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 2000.

13. Här avses projektet Post-war crisis in the Finnish society: government and local communities dealing with the aftermath of wars 1600–2000, ansvariga: Petri Karonen, Jyväskylä, och Nils Erik Villstrand, Åbo.

svenska trupperna tvingats retirera över det isbelagda Ålandshav. I och med freden i Fredrikshamn i september 1809 upphörde formellt den krigstida ryska ockupationen av Åland. Öarna blev en del av det ryska kejsardömet. En period av rysk militär närvaro inleddes som skulle sträcka sig till sommaren 1854.¹⁴

Efter den svenska reträtten retirerade merparten av de ryska trupperna på omkring 15 000 man till det finska fastlandet. Kvar blev ett jägarregemente i Jomala socken, men redan i slutet av mars 1809 förstärktes den ryska styrkan på Åland på grund av rädslan för ett svenskt landstigningsförsök. Sommaren 1809 uppgick den ryska besättningsstyrkan till omkring 4 400 man. I och med att det militära avgörandet hade fallit inleddes den ryska pacificeringspolitik som syftade till att med olika medel förvandla Åland till ryskt territorium och ålänningarna till ryska undersåtar. Den första åtgärden i den riktningen var det flyttningsförbud som utfärdades den 23 mars 1809. Orsaken var oron bland öborna.¹⁵

Flyttningsförbudet följdes av en kungörelse om att ålänningarna skulle avlägga tro- och huldhetsed till kejsaren den 4 april 1809.¹⁶ Det var viktigt för de ryska myndigheterna att snabbt genom edsavläggelse knyta de nya undersåtarna till sig. I Finland hade tro- och huldhetsavläggelsen inledningsvis obstruerats i de norra delarna av landet. Det var först efter det att den svenska reträtten ut ur Finland var ett faktum i slutet av november 1808 som det gick att få allmogen att hörsamma kraven.¹⁷ På Åland skulle eden avläggas i moderkyrkan med början söndagen den 9 april 1809. Pastorerna skulle noga rapportera varje vecka hur det hela utvecklade sig.¹⁸

Mycket lite är känt rörande ålänningarnas tankar vid denna tidpunkt och för att tolka deras handlande är vi hänvisade till spekulationer. Den eventu-

14. För finska krigets händelser och konsekvenser se först och främst Pertti Hakala, Martin Hårdstedt & Christer Kuvaja, *Åländska folkets historia IV*, Mariehamn 2008, och Martin Isaksson, *Kring Bomarsund*, Mariehamn 1981, s. 13–39. Angående de rent militära skeendena se Generalstaben, *Sveriges krig åren 1808–1809*, 8, Stockholm 1921, samt Eirik Hornborg, *När riket sprängdes: fälttågen i Finland och Västerbotten 1808–1809*, Helsingfors 1955, och Hårdstedt 2006.

15. Hakala 2008; Isaksson 1981, s. 41–48. Angående flyttningsförbudet, se även Kungörelse den 23/3 1809, Brevkoncept 1803–1811, Da: 6, Kronofogdens arkiv, ÅILA.

16. Isaksson 1981, s. 41, och Skrivelse från kronofogden Bomansson till samtliga länsmän den 4/4 och 5/4 1809, Da: 6, Brevkoncept 1803–1811, Kronofogdens arkiv, ÅILA.

17. L. G. von Bonsdorff, *Den ryska militären i Åbo och Björneborgs län med Ålands hövdingedöme under L. G. Haartmans vicelandshövdingetid*, Åbo 1936; E. K. Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, Borgå 1947; Nils Erik Villstrand, "Från konungens undersåtar till kejsarens", i Martin Hårdstedt, & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken*, Oravais 1999, s. 291–314.

18. Skrivelse från kronofogden Bomansson till samtliga pastorer den 13/4 1809, Da: 6, Brevkoncept 1803–1811, Kronofogdens arkiv, ÅILA.

ella viljan att obstruera knäcktes sannolikt av de nya makthavarnas våldspedagogik. På Åland befallde ryssarna att gisslan i form av ett antal barn från varje församling skulle sändas till den ryske befälhavarens högkvarter för att garantera lugnet. Detta följdes upp med kungörelser om att allmogen skulle betänka gisslans öden och lyda.¹⁹ Det mesta tyder på att det flesta underkastade sig den nya ordningen, om än motvilligt. Det antal ålänningar som valde att lämna öarna för gott var egentligen mycket litet – drygt 200 personer. Den ringa flykten kan visserligen förklaras med det utfärdade utflyttningsförbudet, men tendensen är den samma för hela Finland.²⁰

Det ryska maktövertagandet innebar även andra pacificeringsåtgärder. En var att lova ersättning för de skador som den ryska militären hade åsamkat befolkningen. De till våra dagar bevarade skadeståndsprotokollen vittnar om ett grundligt tillvägagångssätt och en klar vilja från de ryska myndigheternas sida att åtminstone ge sken av att man hade för avsikt att ersätta den finländska allmogen. Även på Åland beordrades en undersökning av allmogens lidna skador. Det faktum att kronofogden vid flera tillfällen upprepade sin begäran om förteckningar över allmogens förluster tyder på att utredningen gick trott. Om någon ersättning utbetalades är osäkert.²¹

De ryska myndigheterna förfaller så småningom ha inriktat sig på att bygga upp kontakter med de övre samhällsgrupperna. I Finland var detta mycket tydligt. På Åland försökte ryssarna skapa goda relationer till lokalförvaltningen och prästerskapet. Olika typer av sammankomster och tillställningar anordnades för den lokala eliten under åren efter 1809.²²

Bytet av statstillhörighet förändrade ålänningarnas livsvillkor. Åland hade varit starkt beroende av fisket och den extrainkomst som Stockholmshandeln gav. Inledningsvis gällde övergångsregler, men dessa försvann under 1830-talet och möjligheterna att livnära sig på försäljning av lantmannavaror i Stockholm var därmed borta. Det åländska samhället gick in i en omvandlingsprocess och näringarna ställdes om. Efter Krimkriget och framför allt under 1880-talet blev största delen av Åland en jordbruksbygd, medan

19. Se bland annat Kungörelse uppläst i Hammarlands moderkyrka den 28/5 1809, dat. 24/5 1809, Ea: 1, Ankomna brev 1787–1819, Hammarland och Eckerö länsmansdistrikt, Länsmännen, ÅLLA. Jfr Villstrand 1999.

20. Lars Svahnström, "Flyktingar från Åland 1808–1809", *Historisk tidskrift för Finland* 18, 1933, s. 92.

21. Skrivelse från kronofogden Bomansson till samtliga länsmän den 23/3 och 24/3 1809, Da: 6, Brevkoncept 1803–1811, Kronofogdens arkiv, ÅLLA.

22. Isaksson 1981, s. 53f.

fraktsjöfarten gav extrainkomster för vissa storredare och fisket var betydelsefullt mest för skärgårdsområdena.²³

Denna indirekta och strukturella förändring är tämligen väldokumenterad i tidigare forskning. Däremot vet vi mycket mindre om en mer direkt faktor som kom att påverka ålänningarna de kommande årtiondena: de ryska inkvarteringarna. Ålänningarnas fredsupplevelse dominerades sannolikt av den ryska militära närvaron i deras hem.

Regleringar av soldatrekrytering, inkvartering och skjuts

Att fred inträtt hindrade inte att ålänningarna ändå påverkades av militära pålagor som rörde krigsmanskap, inkvartering och skjutsningar. Soldatrekrytering har alltid utgjort ett av krigets främsta krav. Efter 1809 upplöstes den gamla indelta armén. Under svenskt styre hade finländare och ålänningar haft skyldighet att hålla soldater och båtsmän. På Åland handlade det om båtsmän till flottan. Efter 1809 försvann visserligen detta krav, men kostnaden blev för den skull inte mindre. I stället tog den nya överheten ut en skatt – den så kallade vakansavgiften – från de före detta rotehållarna.

Inkvarteringarna och andra krav på ålänningarna, som skjuts och leveranser av förnödenheter till den ryska militären, var i det ryska storfurstendömet Finland till en början reglerat i enlighet med gamla svenska förordningar. Storfurstendömet lydde alltjämt under gammal svensk lag. Ett nytt modifierat inkvarteringsreglemente som hade till uppgift att ”grundlägga och åstadkomma rättvisa, ordning och billighet wid denna skyldighets fördelning och utgörande” kom först 1812.²⁴

Reglementets regler fick direkta konsekvenser för allmogen. Officerare, underofficerare och manskap hade rätt till ett visst antal rum efter befälsgrad. Manskapet skulle inrymmas i värdfolkets rum om antalet uppgick till fyra eller färre. Gällde det sex till tio soldater skulle ett särskilt rum ställas i ordning. I officerarnas rum skulle det finnas en anständigt bäddad säng och dessutom bord och stol. Manskapets rum behövde endast uppfylla kravet att det skulle finnas enklare bäddar med halm. En synnerligen viktig fråga var

23. Nils Storå, *Fiskets Åland och fiskarkulturen*, Mariehamn 2003, s. 76–80. Även Hakala, Hårdstedt & Kuvaja 2008; David Papp, *Åländsk allmogeseglation*, Stockholm 1977, s. 110–119, 189–206.

24. Vilket innebär att man först bör ha följt 1791 års tågordning som återfinns i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alla ifrån år 1791 utkomne publique handlingar*, 15: 1791–1794, Stockholm 1819. Det nya reglementet: *Inkvarteringsreglemente för Stor-Furstendömet Finland: gifvit i St. Petersburg, den 31 januarii 1812*. Nedanstående framställning är ett referat av denna.

bränsle till uppvärmning. För detta ändamål skulle det från den 1 oktober till den 1 maj finnas tre famnar barrved – drygt 9 m³ – eller två famnar björkved – drygt 6 m³ – för varje inkvarteringsrum.

Värdfolk och inkvarterade hade enligt reglementet skyldigheter mot varandra. Utgångspunkten var att värdfolket skulle bemöta de inkvarterade fogligt, medan militären å sin sida skulle ställa måttliga krav – formuleringar som gav utrymme för olika tolkningar. Hur det i verkligheten stod till med denna foglighet och måttlighet finns det också anledning att återkomma till. Reglementet slog också fast att värdfolket på intet sätt fick hindras eller ofredas i sitt vardagliga arbete. Det är värt att notera att fördelningen av inkvarteringen och mycket av ansvaret för ordningen låg på den civila kronobettjäningen, vilket kanske hindrade militärerna från att styra och ställa som de ville.

Lagstiftningen gav militären rätt att kräva resurser och tjänster av lokalbefolkningen – även under fredstid. Konsekvenserna av detta blev påtagliga i det åländska fallet.

Omfattningen av inkvarteringarna på Åland 1809–1840

Den ryska armén var beroende av inkvarteringar hos allmogen i storfurstendömet. Kasern- och barackbyggnationen gick trögt. Så sent som 1871 var fortfarande lite drygt 40 procent av de ryska soldaterna i Finland inkvarterade hos bönder och borgare.²⁵ Störst var behovet av naturliga skäl under vinterhalvåret; under den andra delen av året gick det att ordna fältläger. Inkvarteringarna på Åland var i relation till befolkningens storlek mer omfattande än på andra platser i Finland.²⁶

Åland var en strategiskt viktig ögrupp som behövde en garnison. Så småningom markerades Ålands betydelse genom att Bomarsunds fästning påbörjades 1829. Avsikten var att skapa en framskjuten flottbas under skydd av en stark fästning. Den militära styrkan på Åland kom under åren fram till Krimkriget att variera mellan 3 000 och 5 000 man och av det skälet varierade också behovet av inkvarteringar. Fästningsbyggandet innebar en ökning av den militära personalen på Åland. Bland annat anlände arrestant- och arbetskompanier till Åland. Allmogens inkvarteringsskyldighet utnyttjades framför allt under årtiondena från 1809 till början av 1840-talet. Största

25. Pertti Luntinen, *The imperial Russian army and navy in Finland 1808–1918*, Helsingfors 1997, s. 73.

26. Bonsdorff 1936, s. 6f.

delen av inkvarteringarna upphörde i och med inflyttningen i den nya kaser-
nen vid Bomarsund 1840, men vissa hemman i exempelvis Sunds socken
fortsatte att hysa artillerimanskap fram till år 1842.

Inkvarteringarna varierade över året, men största delen av inkvartering-
arna berörde vinterhalvåret, det vill säga september–oktober till april–maj.
Därutöver förekom kortare inkvarteringar för trupp på marsch eller i sam-
band med exercismöten under sommaren. Inkvarteringsperioderna kunde
ibland vara ända upp till tolv månader långa – det vill säga omfatta hela året.
Ibland bytte truppen logi under året för att allmogen skulle dela inkvarter-
ingsbördan mer lika.²⁷

Fördelningen av inkvarteringarna mellan de åländska socknarna var ojämn.
Sett över hela perioden 1809 till 1840 fick socknarna på fasta Åland ta emot
den absolut största delen av de ryska soldaterna. Skärgårdssocknarna Kum-
linge (Brändö) och Föglö (Sottunga) utnyttjades mycket mindre. Detta gällde
även Eckerö, tillhörande Hammarlands socken. Däremot tog Kumlinge, Föglö
och Eckerö allmoge ofta emot soldater på marsch över isarna. På Eckerö fanns
ständigt en gränspostering placerad, vilken krävde inkvartering. På fasta
Åland deltog socknarna så gott som allmänt i inkvarteringarna.²⁸

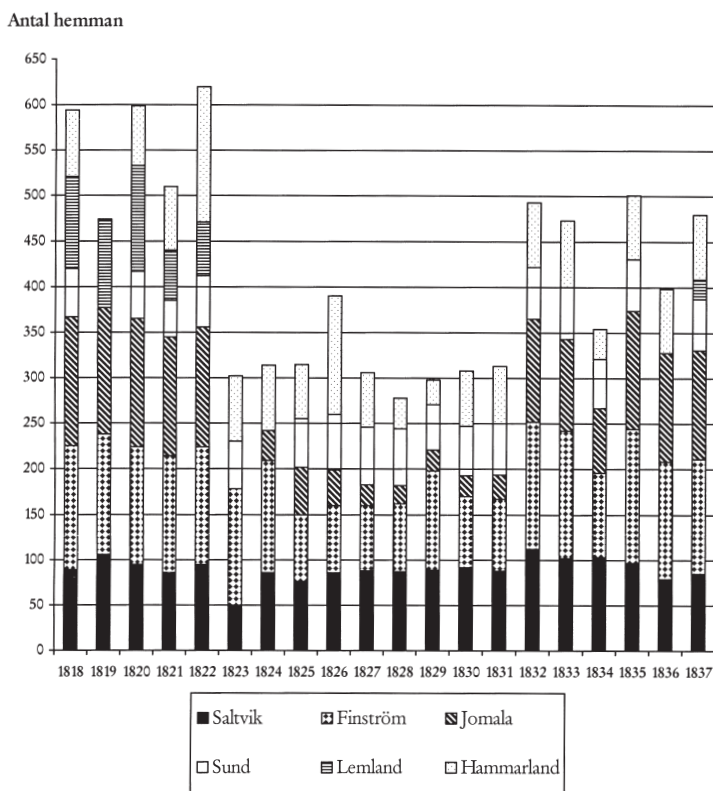
Det finns ingens systematisk dokumentation av inkvarteringarna under
åren 1809–1818, vilket gör att det är svårt att få en fullständig bild av deras
omfattning under denna första period av rysk överhöghet. För Saltviks socken
går i alla fall att konstatera att inhysningen av soldater hade ungefär samma
omfattning dessa år som under de kommande tre årtiondena.²⁹ Omfattningen
av inkvarteringen 1818–1837 har sammanställts i ett diagram som redovisar
antalet hemman indragna i inkvarteringar av rysk militär i de sex socknarna
på fasta Åland.

27. Promemoria om fördelning av inkvartering mellan socknarna dat 10/2 1823, Eae: 49, Landskon-
toret, Åbo landsarkiv (ÅLA).

28. Lemlands socken med Lumparlands kapell var undantagen under ett antal år från 1824 till 1835
och även Sunds och Jomala socknar förefaller ha sluppit inkvarteringar under några enstaka år.

29. Inkvarteringslista för Saltviks socken 1809–1812, Eg: 1, Inkvarteringslistor 1809–1836, Krono-
fogdens arkiv, ÅLA.

Figur 1. Antal hemman involverade i inkvartering av rysk militär på fasta Åland 1818–1837

Källa: Inkvarteringslistor 1809–1836, Eg. 1 och Räkenskaper ang. skjutsningar, avlöningar och inkvarteringar 1818–1837, Gf: 3–7, Kronofogdens arkiv, ÅILA

Mellan 1818 och 1823 var i medeltal omkring 560 hemman involverade i inkvarteringar på fasta Åland. Under denna period hade nästan alla sex socknar på fasta Åland inkvarteringar. Åren mellan 1824 och 1832 gick inkvarteringsfrekvensen ner. I snitt hade lite drygt 300 hemmansägare årligen inkvartering under dessa nio år. Lemlands socken var inte indragen i inkvarteringarna under denna period. Från 1833 ökade åter antalet hemmansägare med inkvartering. I medeltal hade nästan 450 hemmansägare årligen ryska gäster i sina hem under denna sista period. Ökningen 1832 till 1837 hade koppling till det allt mer intensiva fästningsbyggandet. Antalet hemman som hade inkvartering kan

jämföras med det totala antalet skatte- och kronohemman som 1830 uppgick till 952.³⁰ När antalet hemman involverade i inkvarteringar var som högst hade närmare 60 procent av de åländska hushållen ryska soldater i sina hem.

Vid sidan om de generella skillnaderna mellan fasta Åland och skärgården och mellan socknarna på fasta Åland förekom även fördelningsvariationer inom socknarna, inte minst när det gäller de inhystas numerär. Det är rimligt att anta att ju fler soldater som skulle inkvarteras desto större blev bördan för kvartersvärdarna. Ett stort antal soldater bör ha ökat slitage på boningshus och inventarier, försvårat matlagningen och ställt högre krav på latriner och tvättmöjligheter. Förutsättningarna för konfrontationer tilltog i takt med att trångboddheten ökade.³¹ Ett exempel från Saltviks socken 1832 visar att bördan varierade mycket mellan olika hemman. Medan vissa hemman inkvarterade 3 soldater i ett rum under 5 månader och 10 dagar, hyste andra 33 soldater i två rum under 2 månader och 6 dagar. En del hemman hade inkvarteringar i flera omgångar under året. En hemmansägare i Haga by hade fyra inkvarteringar 1832 i ett rum: 8 soldater i 9 månader och 13 dagar, 22 soldater i 17 dagar, 30 soldater i 14 dagar och 18 soldater i 1 månad och 16 dagar. Poängen med dessa jämförelser och exempel är att visa att inkvarteringarna kunde vara mycket olika. Vad som uppfattades som mest betungande är naturligtvis svårt att säga: ett fåtal soldater under längre perioder eller många soldater under kortare perioder.³²

Inkvarteringen gällde inte bara boningshus, utan även stall, fähus, vagnslider, magasin, bagarstugor, badhus och smedjor.³³ I Saltviks socken anslogs 1834 hela elva gårdar i Ödkarby för en bataljonsstab att "efter bästa bekvämlighet begagna". Där bereddes plats för en läkare eller fältskär, hantverkare, trumslagare, skraddare och skomakare och dessutom ett apotek och ett motagningsrum för sjuka.³⁴

De bättre gårdarna delades ut till officerarna med betjänter och i vissa fall även fru och barn. Fördelen ur kvartersvärdens synvinkel var det mindre antalet personer som skulle tas om hand, men myntets baksida var att fler rum

30. Förteckning Ålands härad 1830 dat. 17/8 1831, Eh: 1, Kronolänsmannens berättelser och statistiska rapporter 1802–1839, Kronofogdens arkiv, ÅLLA.

31. Jfr Isaksson 1981, s. 55–57.

32. Exempler hämtade från Gf: 6, Räkenskaper ang. skjutsningar, avlöningar och inkvarteringar 1830–1834, Kronofogdens arkiv, ÅLLA.

33. Inkvarteringsförteckning Hammarlands socken 1836 dat. Hammarlands sockenkyrka 21/5 1837, Gf: 7, Räkenskaper ang. skjutsning, avlöning och inkvartering, Kronofogdens arkiv, ÅLLA.

34. Kvarterlista för staben ur en garnisonsbataljon dat. Ravander Saltviks länsmanskontor 28/10 1833, Eg: 1, Inkvarteringslistor 1809–1836, Kronofogdens arkiv, ÅLLA.

skulle värmas upp, med stor vedförbrukning som följd och ökad åtgång av vaxljus.³⁵

Fördelning, befrielse och ersättningar

Efter 1809 kämpade många ålänningar med att bygga upp sina hemman efter krigsåren och de militära kraven var inte alltid så enkla att uppfylla. Fördelningen av inkvarteringarna var ur ålänningarnas synvinkel mycket betydelsefull och föremål för många diskussioner. Skillnaderna mellan socknarna när det gäller inkvarteringens omfattning hade flera orsaker. Det första skälet hade att göra med hur den ryska ledningen såg på Ålands försvar. Trupperna skulle ur beredskapssynpunkt förläggas så att de snabbt kunde dras samman till Bomarsund för att i första hand försvara detta brohuvud. Av den anledningen blev skärgårdssocknarna mindre intressanta och kanske även Eckerö och Lemland med Lumparland. Det andra tungt vägande skälet var problemen att få fram förnödenheter från magasinerna i Kastelholm och Bomarsund. Svårigheten att transportera proviant gjorde att det var problematiskt att förlägga soldater i skärgården. Av samma skäl lämnades förmodligen Lemland och Lumparland utan inkvartering under perioder. Resultatet blev att de socknar som låg närmast fästningen tyngdes mest. Sund, Saltvik, Jomala och Hammarland hade flest soldater inkvarterade. Sammantaget var det en fråga om kommunikationer. Även det faktum att en koncentration av truppen för-
enklade upprätthållandet av disciplinen kan ha spelat in.³⁶

Från länsstyrelsen kom direktiv 1811 och 1812 om att möten med allmog skulle genomföras för att reglera inkvarteringen bättre och finna lämpliga ersättningsnivåer. De klagomål som nådde länsstyrelsen föranledde en bättre organisering av inkvarteringarna inte bara på Åland utan även mer allmänt i hela storfurstendömet. Det nya inkvarteringsreglementet för storfurstendömet 1812 var även ett led i denna vilja att få ordning på inkvarteringarna.³⁷

Allmogens handlingsutrymme var begränsat. Att den skulle hysa inkvarteringar var knappast föremål för diskussion och inte heller kunde inkvarteringsreglementets bestämmelser ifrågasättas. Genom sockenstämmorna kunde bönderna emellertid yttra sig och välja mellan olika alternativ för att

35. Förteckning över lägenhetsinnehavare som haft officerare inkvarterade i Finströmssocken 1830, dat. Finström 14/3 1831, Gf: 6, Räkenskaper ang. skjutsning, avlöning och inkvartering, Kronofogdens arkiv, ÅLA.

36. Resonemanget bygger på Isaksson 1981, s. 55–57, och intryck av den allmänna militära situationen på Åland.

37. Bonsdorff 1936, s. 65f; Isaksson 1981, s. 65.

fördela bördan. Sett ur myndigheternas perspektiv var det negativt att befrielseerna från inkvarteringarna av olika anledningar hela tiden kom att omfatta fler och fler hemmansägare. Ur ren skattesympunkt går det att konstatera att på fasta Åland kunde inte mer än lite drygt halva mantalet – den jordegendom som staten kunde beskatta – användas för inkvarteringar. Utifrån en sammanställning från 1818 framgår att omkring 170 mantal av olika orsaker var befriade från inkvarteringar.³⁸

Under 1818–1819 genomfördes slutligen en reglering och inventering av inkvarteringarna på Åland. Resultatet skulle kunna ses som en administrativ uppryckning med bättre ordning som följd. Från 1818 och framåt återfinns för ett antal årtionden detaljerade och systematiskt förda inkvarteringslistor och räkenskaper över ersättningar för inkvarteringen.

1819 kom kejsarliga regleringar via länsstyrelsen om befrielser inom Ålands härad. Mot att betala 6 rubel silver per mantal i ljuspengar befriades tills vidare hemman som geografiskt låg illa till. Dessutom skulle hemman på Eckerö, Kumlinge med Brändö och Vårdö befrias från inkvartering eftersom dessa delar av Åland i stället skulle kunna ta emot soldater under marsch och resande.³⁹ 1822 betalade som en följd av dessa nya regler 182 hemmansägare ljuspengar på Åland som kompensation till dem som hade inkvarteringar. Den absoluta majoriteten av dessa hemmansägare återfanns på Lumparland, Föglö och Sottunga. I de socknar som bar merparten av inkvarteringarna återfinns i förteckningen endast några få hemmansägare. I Saltviks socken betalade till exempel endast tre hemmansägare ljuspengar som kompensation för inkvarteringsbefrielse.⁴⁰

Även om inkvarteringen var en skatt som många gånger uppfattades som en kejsarlig rättighet kom det att utgå generella ersättningar till ålänningarna ur skattemedel. Detta skedde redan före 1818–1819 års reglering. Insikten om de ständigt återkommande inkvarteringarnas möjliga negativa konsekvenser på Åland ledde till utbetalningar av kontanter efter antal dygn och soldater. Större belopp anslogs för Ålands härad att fördelas bland dem som hyste soldater. Beloppet ökade med åren. Under 1810-talet fanns 3 000–4 000 rubler silver anslaget och längre fram ökades detta till 8 000 rubler silver. Mycket av det vi i dag känner till om inkvarteringarnas omfattning och fördel-

38. Sammanställning över inkvarteringarna i socknarna på fasta Åland Bartsgårda 9/11 1818, Gf: 3 1818, Kronofogdens arkiv, ÅLA.

39. Skrivelse från kronfogden på Åland Crusell 26/9 1823, Eae: 49, Landskontoret, ÅLA.

40. Räkenskaper ang. skjutsning, avlöning och inkvartering, förteckning på de som har erlagt ljuspengar kronofogde Crusell 1/12 1823, Gf: 4, Kronofogdens arkiv, ÅLA.

ning härrör från de räkenskaper och förteckningar som blev ett resultat av den noggranna årliga fördelningen av dessa medel mellan hemmansägarna på Åland.⁴¹

Ålänningarna och underhållet av den ryska garnisonen

Att inhysa soldater var dock inte det enda krav som ställdes på ålänningarna. I fred likaväl som i krig behövde soldaterna mat och värme. Livsmedelsanskaffningen till de tusentals ryska soldater som befann sig på Åland 1809–1854 var ett stort problem. Det var uteslutet att den åländska allmogen skulle kunna förse soldaterna med all mat som behövdes. Därför tyngdes inte allmogen med leveranser av mat på samma sätt som hade varit fallet under krigsåren 1808–1809.⁴² Skälet var sannolikt att det inte skulle ha varit hållbart mer än kortare perioder och det hade riskerat att helt utarma Åland, vilket knappast låg i de ryska myndigheternas intresse. Idoga försök att handla upp spannmål inom Åland gjordes visserligen, men oftast var bönderna snarare i behov av spannmål och hade inget att avyttra. Maten hämtades därför utifrån, vilket underlättades av att Åland enkelt kunde nås med effektiva sjötransporter.

För de tusentals soldater som befann sig på Åland behövdes också ved för uppvärmning och matlagning. Att ta bränsle utifrån föreföll inte riktigt praktiskt och knappast ekonomiskt försvarbart, varför de lokala tillgångarna kom att utnyttjas. Det handlade om stora kvantiteter. Inför sommarexercisen 1819 behövde ryska militären till exempel upphandla 292 famnar eller omkring 880 kubikmeter ved.⁴³ Många fattiga bönder kunde tjäna pengar på vedhuggning åt de ryska soldaterna. Baksidan var att åtskilliga hemmansägare nästan helt högg slut på sina skogsområden för att kunna sälja ved, vilket innebar en risk att behöva skuldsätta sig i framtiden för att köpa bränsle. Även hö och halm var det stor efterfrågan på i de ryska kvarteren och vissa bönder kunde i stort sett låta sina egna djur svälta för att kunna göra förtjänst på försäljningen.⁴⁴

Intimt förknippad med inkvarteringarna var den mycket omfattande skjutsningen och befraktningen för ryska arméns räkning. Ålänningarnas transportinsatser handlade om sjötransporter och skjutsningar mellan finska fastlandet och Åland, skjutsningar mellan de åländska öarna och slutligen

41. Se Räkenskaper ang. skjutsning, avlöning och inkvartering, Gf: 2–6, Kronofogdens arkiv, ÅLA; jfr Isaksson 1981, s. 56.

42. Hårdstedt 2006.

43. Skrivelse angående upphandling av ved 19/5 1819, nr 39/220, Aa: 48, Länskontoret, ÅLA.

44. Isaksson 1981, s. 78.

transportskjutsar framför allt på fasta Åland.⁴⁵ Mest omfattande var transportererna av proviant från magasinen i Kastelholm till de byar på fasta Åland där ryska soldater fanns inkvarterade.⁴⁶ Det var också vanligt med skjutsning av proviant och sjuka till militärsjukhuset på Prästö eller det mindre sjukhuset i Ödkarby.⁴⁷

Fästningsbygget

Byggandet av Bomarsunds fästning kom att påverka allmogen på Åland i ganska liten utsträckning. Den arbetskraft som främst användes utgjordes av så kallade arbets- och fångkompanier. Även rena straffkompanier återfanns på Bomarsund och inkvarterades i särskilda kaserner omgivna av staket.⁴⁸ Vid sidan av den arbetskraft som gick att få tag på genom det militära systemet lades mycket av arbetet ut på entreprenad. För mindre arbeten och uppdrag med lokal anknytning spreds kungörelser via lokalförvaltningen och upplästes i de åländska kyrkorna. Entreprenaden kunde gälla bränning av tegel, som var en stor produkt under byggnationen. I andra fall byggde åländska snickare lavetter till kanoner och annat som behövdes på fästningen. Framställning av tegel, vedleveranser och bränning av kol framstår som viktiga delar av ålänningarnas bidrag till byggnationen och garnisonen. Ålänningarna kunde också få extra inkomster genom illegal brännvinsförsäljning, skjuts och befraktning. En hel del kvinnor fick anställning i garnisonens många hushåll och hos andra som bosatte sig i Skarpans. Det är svårt att säga huruvida byggandet av Bomarsund och skapandet av en liten köpstad vid Skarpans utanför fästningen medförde ett ekonomiskt uppsving. Frågan återstår att undersöka. Däremot skapade byggandet av en fästning på Åland ett tänkbart anfallsmål för en fientlig armé, vilket indirekt skulle få konsekvenser för ålänningarna.⁴⁹

Samexistensens problematik

Om fästningsbygget endast indirekt och långsiktigt påverkade ålänningarna är däremot relationerna mellan de ryska soldaterna och allmogen desto intres-

45. 1827 års militärfrakter, Igbgc: 6, Landskontoret, ÅLA.

46. Order om provianttransporter våren 1840 kommandant Pavlo, Ea: 109, Kronofogdens arkiv, ÅLA.

47. Militärfrakter, Igbgc: 6, Landskontoret, ÅLA.

48. Christoffer Sundman. "Kälsoppa och prygelstraff: livet vid arrestantkompanierna på Bomarsund under 1830- och 1840-talet", *Åländsk odling* 64, 2006–2007, s. 117–147.

49. Angående fästningsbygget och ålänningarna, se Ankomna handlingar 1809–1854, serie Ea, Kronofogdens arkiv, ÅLA; Isaksson 1981, s. 55–104; jfr Graham Robins, Håkan Skogsjö & Jerker Örjans, *Bomarsund: det ryska imperiets utpost i väster*, Mariehamn 2004, s. 110; Basil Greenhill & Ann Giffard, *The British assault on Finland 1854–1855*, London 1988, s. 30.

santare. Att sätta sig in i de problem som var förknippade med att under långa tider ha främmande människor boende i sitt hem är mycket svårt. Inkvarteringarna var det mest påtagliga uttrycket för det faktum att Åland var en del av det ryska storfurstendömet Finland. Finska krigets konsekvenser märktes ända in i bondstugorna. Att det i samband med inkvarteringarna uppstod friktion mellan värdar och soldater är uppenbart. Med närvaron av en stor mängd ryska soldater kom en hel del avigsidor: stölder, misshandel, mord, veneriska sjukdomar och fylleri. I samband med inkvarteringarna utbröt stundtals slagsmål mellan soldater och kvartersvärdar. Många gånger var båda parter medskyldiga till konfrontationerna, men i botten låg hela inkvarteringsproblematiken som knappast vare sig bönder eller enskilda soldater bar skuld till. Ett problem som under vissa perioder blev akut var jakten på förrymda soldater. Även mindre förseelser som olovlig brännvinsförsäljning förekom. Ett annat problem var eldsvåda i samband med för hård eldning eller bad.⁵⁰

Länsmännen hade till uppgift att månatligen sända in rapporter till kronofogden om de ryska truppernas uppträdande i sina respektive distrikt. Vid sidan om detta rapporterades händelser och fall till kronofogden både från länsmännen i den mer löpande korrespondensen och från kommandanten och andra militärer. Generellt ökade antalet klagomål och på samma sätt reaktionerna från kronofogden och kommandanten efter 1830. Detta hade sannolikt att göra med att allt fler ryska soldater kom att befinna sig på Åland efter 1830 och även det faktum att det tillkommit arbetskompanier med fångar. Ett ökande problem blev de allt mer frekventa rymningarna. Från 1836 och följande år var rymningarna det dominerande temat i korrespondensen mellan kronofogden och kommandanten. Under arbetskommenderingarna fanns det många tillfällen att smita undan ut i skogarna. Många rymmare trodde att det skulle vara enkelt att få fatt i en båt och ta sig till Sverige över Ålands hav. Särskilt skogarna på Eckerö blev tillhåll för rymningarna. De förrymda soldaterna stal systematiskt och skapade oro i socknarna – flera sammandrabbningar mellan bönder och soldater ägde rum. Belöningar betalades ut till dem som hjälpte till i jakten på förrymda fångar. 1837 och 1838 kulminerade problemen med skullgång och insättandet av en specialstyrka av kosacker från Åbo för att fånga in rymningarna.⁵¹

50. Ankomna skrivelser till kronofogden, serie Ea, Kronofogdens arkiv, ÅLA och Kronolänsmännens månadsrapporter om de på Åland inkvarterade ryska truppernas uppförande 1814–1835, Eg: 2, Kronofogdens arkiv, ÅLA.

51. Isaksson 1981, s. 79–83; Ea: 95, Aa: 10–12, Kronofogdearkiv, ÅLA.

Ett annat resultat av den stora närvaron av ryska soldater var spridandet av veneriska sjukdomar. Smittspridningen var mest utbredd i Sunds socken varför de ryska soldaterna i Bomarsund utpekades som orsaken. 1846 ansågs situationen så allvarlig att ett sjukhus upprättades i Godby där kvinnor och män behandlades för veneriska sjukdomar.⁵² Karakteristiskt för den tidens syn på könsrollerna var att man från myndigheternas sida inriktade sig på att jaga de eventuellt smittande kvinnorna. Det var även kvinnorna som i första hand nämndes i rapporteringen. En vanlig åtgärd var att sända den smittade kvinnan till Åbo för att kureras. De militära och civila myndigheterna hade ett gemensamt intresse av att sjukdomen inte spreds vidare. Av den anledningen förefaller kommandanten och kronofogden att ha samarbetat för att hitta verksamma åtgärder.⁵³

Trots att många källor berättar om friktion och motsättningar måste bedömningen bli att konfliktnivån var ganska låg med tanke på att så många soldater var inkvarterade på Åland under så lång tid. På det stora hela fungerade samexistensen. Källorna berättar inte om det som fungerade bra. Hälsan teg på så sätt stilla. Det stora antalet ryska militärer och arbetare förde visserligen med sig en del oroligheter, men det går inte att se någon allmän minskning av kriminaliteten när soldaterna flyttade till kasernerna i Bomarsund 1840. Med andra ord var det inte inkvarteringarna i sig som gav de ryska soldaterna tillfälle att utföra brott.⁵⁴

Det går även att lyfta fram många av de vänskapsband som knöts mellan ryssar och ålänningar under "fästningens tid". Den stadsbebyggelse som växte upp utanför fästningsområdet i Skarpans beboddes av både ryssar och ålänningar. Många ryssar gifte sig med åländskor. Över tid går det att se en successiv assimilering av ryssar in i det åländska samhället. Kriget kom så småningom att övergå i fredlig samexistens. Kanske bidrog de nära kontakterna till att minska klyftorna och förvandla de ryska soldaterna från okupanter till en mer tolererad del av den nya verkligheten.⁵⁵

52. Gyrid Högman, *Den åländska kvinnans historia*, Mariehamn 1998, s. 67.

53. Diskussionen bygger på information från Ankomna skrivelser, Ea: 58–60, 71, 82, 95, 109–110, Kronofogdens arkiv, ÅILA.

54. Cecilia Hagman, "Bomarsunds fästning: en studie av kriminaliteten i byarna kring Bomarsunds fästning på Åland under 1800-talet", C-uppsats i historia, Linköpings universitet VT 2003.

55. David Papp, "Bomarsundsryssar och ålänningarna. Om kontakterna mellan fästningens folk och åländsk allmog", *Åländsk odling* 1991.

Från fred till krig igen – Krimkrigets konsekvenser

Det hade gått många årtionden av samexistens när lojaliteterna plötsligt återigen sattes på prov och freden förbyttes till krig för ålänningarna. År 1853 inleddes en konflikt mellan Ryssland och Osmanska riket. Efter en del storpolitiska förvecklingar stod Europa inför den första stormaktskonfrontationen sedan Napoleonkrigen. Ryssland möttes av en koalition av briter, fransmän och osmaner. Våren 1854 var kriget ett faktum och en brittisk-fransk eskader seglade in i Östersjön. Ålänningarna drabbades direkt av briternas blockad och räder. Mest kännbart var avbräcken för den åländska seglationen som inte bara innebar förluster av stora värden utan även försvårade försörjningen. Inte minst tillgången på salt, den tidens främsta konserveringsmedel, blev stundtals mycket knapp.

De brittiska räderna mot det som de uppfattade som en fientlig handelsflotta inleddes på Åland. Ännu ofullbordade fartyg brändes på stapeln och utrustade fartyg förstördes eller kapades där de låg förtöjda. Andra fartyg uppbringades och togs av briterna ute på öppet vatten – många gånger på väg mellan Åland och Stockholm. Nedgången i antal fartyg under krigsåren var omkring 25 procent. Omkring hälften av minskningen av det åländska fartygsbeståndet skedde genom försäljning för att undvika att de förlorades under kriget. Seglationen upphörde inte helt och flera skeppare genomförde framgångsrika seglatser trots blockaden. Tidigt på våren och sent på hösten kunde blockadbrytare ge sig ut utan att fångas av briterna.⁵⁶

Striderna i samband med intagandet av Bomarsunds fästning sommaren 1854 är bara en sida av de historiska skeendena på Åland under Krimkriget. Den andra sidan är konsekvenserna för ålänningarna av kriget och inte minst den allierade landstigningen och fästningens fall. Saker och ting blev i och med ankomsten av den allierade anfallsstyrkan mycket komplicerade för ålänningarna. Kriget hade återigen nått deras hembygder. Utländska soldater kunde på samma sätt som 1808–1809 kliva in genom dörren.

Bortsett från mindre rekognoseringslandstigningar var det få ålänningar som kommit i kontakt med briter eller fransmän före den stora landstigningen den 8 augusti 1854, men i och med landstigningen uppträdde de plötsligt i tusental. Huvudförläggningssort för de främmande soldaterna blev Finby omkring fem och halv kilometer väster om Bomarsunds huvudfästning. Striderna kring fästningen påverkade inte den åländska civilbefolkningen, men den kom ändå att märka av kriget indirekt. Vi har redan uppmärksammat

56. Georg Kähre, *Den åländska segelsjöfartens historia*, Helsingfors 1940, s. 67–74.

förlusten av fartyg och tillbakagången i seglationen och handeln. Till detta kan läggas att jordbruket i allmänhet stördes av kriget, vilket ledde till brist på mat. När striderna på allvar nådde Åland var det framför allt de allierades behov av förnödenheter, bränsle, transporter, vägvisning och lotstjänst som drog in ålänningarna i kriget. De allierade kom däremot inte att använda ålänningarnas hus för inkvartering – åtminstone inte i någon större omfattning. Sommarhalvåret erbjöd möjligheter att upprätta fältläger.

En mer direkt konsekvens av kriget och den allierade landstigningen på Åland var de sjukdomar som skördade många offer 1854, bland civila såväl som militärer. Fler människor dog i sjukdomar under de förindustriella krigen än genom stridshandlingar. Förlägningen i Finby utgjorde en stor koncentration av människor. Efter fästningens fall i mitten av augusti 1854 utbröt en epidemi av kolera bland de franska soldaterna.⁵⁷ Även malaria drabbade ålänningarna. 1854 dog 149 personer i malaria och året därpå skall närmare hälften av den åländska befolkningen ha insjuknat i sjukdomen.⁵⁸ Återigen kom soldater med sjukdomar på samma sätt som under krigsåren 1808–1809.

Krigets konsekvenser tog sig även politiska uttryck. Relationen mellan de allierade, i första hand franska soldater, och ålänningarna förefaller ha varit avvaktande. Några större konfrontationer mellan allierade soldater och ålänningar ägde inte rum – det var när allt kommer omkring en mycket kort period det rörde sig om. Det går att fråga sig hur många ålänningar som över huvud taget såg en fransk eller brittisk soldat.

En viktig konsekvens av kriget var den lojalitetsproblematik som uppstod i och med de allierades landstigning. De ålänningar som kom i kontakt med de allierade, frivilligt eller ofrivilligt, kunde anklagas för samröre med fienden. På det finska fastlandet blev det 1809 års linje, att underkasta sig kejsaren, som kom att bli vägledande. I linje med detta kom Finland under Krimkriget att stå lojalt på Rysslands sida, och ålänningarnas agerande bör tolkas mot denna bakgrund.⁵⁹

Det var först i och med den stora landstigningen i augusti som ett större antal ålänningar ställdes inför problemet hur de skulle förhålla sig till den allierade ockupationen. Tankar på att Åland skulle kunna anslutas till Sverige fanns i omlopp. Tolkar från Sverige och tillresta "turister" gjorde sitt bästa

57. Isaksson 1981, s. 197.

58. Robins, Skogsjö & Örjans 2004, s. 95.

59. En sammanfattning av Matti Klings uppfattning återfinns i dens., *Finlands historia*, 3, Helsingfors 1996, s. 127 f; jfr Henrik Meinander, *Finlands historia från forntid till Europeiska unionen*, Helsingfors 2006, s. 107–118.

för att sprida idén. En proklamation från de allierade som lästes upp i de åländska kyrkorna den 13 augusti 1854 skapade förväntningar på en förändrad statstillhörighet. Om denna förändring uppfattades som odelat positiv är däremot mycket svårt att säga. Det är uppenbart att något av ett maktvakuum uppstod i och med de allierades landstigning. Ovissheten spred sig. Lokalförvaltningen hade svårt att upprätthålla ordningen. Saken blev inte bättre av att kronofogden Lignell, en av de få som hade auktoritet, tillfångatogs av briterne.⁶⁰

Den främsta källan till kunskaper om förhållanden på Åland och ålänningarnas agerande är en omfattande och systematisk rysk undersökningsrapport. Rapportens författare var senatens protokollsekreterare Johan von Born som hösten 1854 genomförde en rundresa på Åland för att utröna vad som skett på Åland under den allierade ockupationen.⁶¹

von Borns rapport beskrev ingående ”Den tygellöshet och det själfsvåld” som rått på Åland under hösten 1854. Samtidigt är rapporten nästan att betrakta som ett försvarstal för den åländska befolkningen.⁶² von Born konstaterade att majoriteten av ålänningarna uppträtt korrekt under den allierade ockupationen och att man nu var villiga att utpeka dem som på ett felaktigt sätt varit i kontakt med de allierade och därför kunde anses ha begått förräderi.⁶³ Rapporten låg senare till grund för de rättsprocesser som inleddes mot ett antal ålänningar.

Efterräkningen blev när allt kommer omkring mycket mild. Tämligen omgående återgick allt till ordningen. Endast ett tiotal personer arresterades och sändes för att ställas inför rätta i Åbo på grund av sina brott under kriget 1854. Av dessa kom de flesta att frikännas. På en befolkning om 15 000 personer blir därför andelen utpekade förrädare mycket liten.⁶⁴

Motiven och lojaliteterna måste diskuteras med utgångspunkt från vad som förespeglades ålänningarna sommaren 1854. Agerade de i tron att Åland skulle bli fritt eller en del av Sverige, och fanns det i så fall grund för en sådan tro? En proklamation om öarnas avskiljande från Ryssland hade visserligen lästs upp i kyrkorna, men någon svensk militär närvaro förekom inte och ingen officiell svensk delegation besökte ön.⁶⁵ Frågan är öppen för olika

60. Isaksson 1981, s. 204–206.

61. *Ibid.*, s. 196.

62. *Ibid.*, s. 199.

63. von Borns rapport 1854, uppslag 66–68, cit. uppslag 66, K 89:15, Kopiesamlingen, ÅLLA.

64. Kopia ur Åbo hovrätts arkiv angående Johan Granlund, K 17, Rättegångshandlingar 1856, Kopiesamlingen, ÅLLA.

65. Isaksson 1981, s. 193.

tolkningar.⁶⁶ Krimkriget och händelserna sommaren 1854 utgör en del av den ständigt aktuella diskussionen kring Ålands statstillhörighet och identitet. Freden i Paris 1856 innebar att Åland demilitariserades, vilket åtminstone på pappret var slutet på kriget för ålänningarna.

Krigets och fredens relativa tillstånd

Ålänningarnas erfarenheter under åren 1808–1856 visar på olika sätt hur övergångarna mellan fredsperioder och krigsperioder kan vara otydliga och utdragna. Trots att fred rådde i formell mening var det lokala åländska samhället involverat i inkvarteringar, leveranser, transporter och arbeten som hade en omfattning som är fullt jämförbar med den formella krigsperioden 1808–1809. Inkvarteringarna under freden 1809–1840 var periodvis till och med mer omfattande än under de svenska truppers närvaro på Åland 1808–1809. Vi måste se till de stora truppkoncentrationerna inför de större slagen under finska kriget 1808–1809 för att hitta jämförbara förhållanden. Även fredstida inkvarteringar som under 1590-talet – det som ledde till klubbekriget – skulle kunna lyftas fram som jämförelseobjekt.⁶⁷

Samtidigt går det att konstatera att fredsperioden, oavsett hur vi avgränsar den, sträckte sig över en längre tidsperiod än krigsperioden. Även om det på ett mentalt plan kan ha tagit ett årtionde för ålänningarna att acceptera tingens tillstånd, pågick freden i flera årtionden. Under perioden 1809–1854 kunde civilsamhället i större utsträckning falla tillbaka på de lagar som fanns. Lyhördheten från den ryska militärens sida var dessutom förhållandevis stor. Militären förde även in stora mängder förnödenheter när det fanns tid och möjlighet att organisera detta. Det fanns ett ekonomiskt och socialt utbyte mellan ålänningarna och den ryska militären.

Utifrån den åländska erfarenheten går det att diskutera krigsbegreppet. Krig, som vanligtvis ses som en kortvarig explosiv händelse med ett abrupt slut, får i det åländska fallet ett mer långdraget, kontinuerligt förlopp. Det är tydligt att militära krav involverar och påverkar samhället under långa perioder. Krig kanske därför inte tillhör händelsehistorien utan borde föras till de långa linjernas historieskrivning.

Det kan ändå diskuteras hur representativa förhållandena på Åland är. I vissa avseenden går det att hävda att den militära närvaron på Åland under den undersökta perioden var ovanligt stor, men även i andra delar av storfur-

66. Martin Hårdstedt, "Kluvna lojaliteter? Ålänningarna och den ryska överhögheten under Krimkriget 1854–56" i Ann-Katrin Hatje (red.), *Historiens mångfald*, Umeå 2004, s 169–183.

67. Heiki Ylikangas, *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*, Stockholm 1999.

stendömet förekom omfattande inkvarteringar. Även om Åland utgör ett extremt exempel visar det att vår syn på övergångarna mellan krig och fred bör utvecklas. Efterdyningarna av det krig som varit och förberedelserna för det krig som förväntades komma präglade ålänningarnas vardag under årtionden. Med ett mer utvecklat krigsbegrepp där före och efter kriget finns med blir det lättare att förstå de förhållanden som diskuterats i denna uppsats.

Frågan är vad Mats och Stina hade sagt om vi kunnat fråga dem hur de såg på freden 1810. Kanske tog det fem eller tio år innan de till fullo kunde se ryssarna som något annat än ockupanter. För dem var övergången mellan de olika tillstånden suddig och otydlig. Krimkriget och dess slutprodukt – demilitariseringen 1856 – blev på samma sätt en märklig upplevelse för ålänningarna. Den ryska militära närvaron var över, men vad kunde man veta om framtiden? Det skulle bli uppenbart att demilitariseringen var relativ. Både första världskriget och inbördeskriget skulle visa det.

The relativity of war and peace – the condition of war and peace on the Åland Islands 1808–1856

It is often difficult to determine when war turns into peace. Peace is not established at an exact moment, but grows gradually out of a state of war. In times of peace, preparation for war can be so extensive that peace differs only marginally from war. Hence, the concept of war needs to be refined. The situation on the Åland Islands in the period 1808–1856 shows how the transition from peace to war was not an absolute phenomenon. In 1809, the islands were transferred from Sweden to Russia. To the islanders, the most noticeable consequence of their altered status was the annual quartering of Russian soldiers in their homes. At times, Russian troops were quartered in as many as 60 percent of the households on the islands. Soldiers stayed for months, sometimes for as long as ten months in a year. The quartering of soldiers never led to serious confrontations, but a balanced relationship could be maintained between the Russian military and the Ålanders. The islanders supplied the military with fuel and transports. The construction of the fortress at Bomarsund affected the islanders only indirectly, however. With the outbreak of the Crimean War the Ålanders were placed in a difficult situation. French and British troops captured and destroyed Fort Bomarsund in the summer of 1854. The constitutional status of the islands was uncertain and the islanders suffered a crisis of loyalty. In 1856, Åland was demilitarised.

Keywords: military history, Åland, Finnish history, the Crimean War, The Finnish War 1808–1809, logistics, war and society, military quartering, peacetime crises